

Н. Г. Колошук, доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Шевченківські традиції у поетичній творчості Івана Гнатюка

У статті йдеться про діалектичний зв'язок поета-шістдесятника Івана Гнатюка із шевченківською традицією. У застійні часи орієнтація на неї сприймалася І. Гнатюком як спосіб стверджувати невмирущість національного духу. «Кобзар» Шевченка проголошувався національною святинією. Тарасове слово було і джерелом натхнення, і мірилом вартості сучасної поезії, і національним символом, духовним заповітом генія народів.

Ключові слова: шевченківська традиція, новаторство, Іван Гнатюк, національні символи, інтертекстуальні зв'язки, епіграфи, ремінісценції, алюзії.

Колошук Н. Г. Шевченковские традиции в поэтическом творчестве Ивана Гнатюка. В статье идёт речь о диалектической связи поэта-шестидесятника Ивана Гнатюка с шевченковской традицией. В застойные времена ориентация на неё воспринималась И. Гнатюком как способ утверждать бессмертие национального духа. «Кобзарь» Т. Шевченко провозглашался национальной святыней. Слово Тараса было и источником вдохновения, и мерилем ценности современной поэзии, и национальным символом, духовным завещанием гения народу. Во многих стихах И. Гнатюк ссылался на Т. Шевченко как на духовный авторитет: использовал его строки как эпитафии и реминисценции, имя и обстоятельства судьбы – как аллюзии. Новейшую украинскую историю Гнатюк трактовал вполне самостоятельно, но оставался в системе шевченковских координат, ценностей, по шкале которых судил и прошлое, и своих современников, и старался внушить им тревогу о будущем Украины.

Ключевые слова: шевченковская традиция, новаторство, Иван Гнатюк, национальные символы, интертекстуальные связи, эпитафии, реминисценции, аллюзии.

Koloshuk, N. G. Shevchenko's traditions in the poetical works of Ivan Hnatyuk.

This article is about dialectical connection of the poet-man sixtieth Ivan Hnatyuk with Shevchenko's tradition. The orientation on it was perceived by I. Hnatyuk as a method of confirmation of immortality of national spirit in stagnant times. Shevchenko's «Kobzar» was proclaimed as the national sacred object. The word of Taras was the source of inspiration and criterion of cost of modern poetry, and national symbol, and spiritual testament of genius by people. In many works I. Hnatyuk alluded to Shevchenko as spiritual authority. I. Hnatyuk used his lines as epigraphs and reminiscences. He used name and circumstances of fate as allusions. I. Hnatyuk interpreted the newest Ukrainian history fully independently, but he remained in the system of Shevchenko's coordinates and values. After their scale he judged the past and contemporaries. I. Hnatyuk tried to pass to contemporaries an alarm about the future of Ukraine.

Key words: Shevchenko's tradition, innovation, Ivan Hnatyuk, national symbols, intertextual copulas, epigraphs, reminiscences, allusions.

Постановка наукової проблеми та її значення. Творчість старших українських шістдесятників (Григорій Кочур, Микола Сарма-Соколовський, Дмитро Паламарчук, Микола Самійленко, Василь Боровий, Володимир

Косовський, Микола Василенко, Ірина Сенік, Зеновій Красівський, Іван Гнатюк та ін.), котрі пройшли крізь тюрми й табори і писати починали в ГУЛазі – унікальне явище в культурі ХХ століття. Однак воно практично не вивчається сучасними українськими літературознавцями через певні суспільні умови (за часів нібито незалежності маємо абсолютно чужу українській культурі владу) та інерцію наукової спільноти. У названих поетів шевченківська традиція – тривка й самозрозуміла основа громадянського мислення, отож варто простежити її у творчості лауреата Національної премії імені Тараса Шевченка за 2000 рік Івана Гнатюка (1929-2005).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання науково-критичної рецепції його творчості проблемне, оскільки має вихід на актуальні суспільно-історичні та культурні проблеми. Передусім потребує достеменного аналізу найвартісніша частина спадщини митця – поезія, оскільки за радянських часів її «не помічали» через «підозрілу» біографію репресованого автора (звільнений у 1956 р. з колимського концтабору смертельно хворим на сухоти, він не підлягав реабілітації), а в незалежній Україні через об'єктивні й суб'єктивні причини «забули».

Жодна видана збірка (за словами самого І. Гнатюка в одному з останніх інтерв'ю) не мала «путньої передмови» [6]; лише посмертно харківське видавництво «Майдан» готує видання із ґрунтовною передмовою Анатолія Стожука. Рецензії чи будь-які відгуки в пресі на Гнатюкові публікації за три десятки років радянського періоду (1960-1990) поодинокі; у пізніший час їхня кількість зросла (особливо в Інтернеті), однак це поспіль невеликі біографічні замітки, виступи з нагоди ювілеїв, рецензії на мемуарну книгу «Стежки-дороги» (1996-1998), несподівано для автора удостоєну Національної премії. Розуміння між І. Гнатюком та критикою так і не встановилося, критичні відгуки відомих сучасників викликали з його боку недовіру, як-от у випадку полеміки з Є. Сверстюком [див.: 1]. Лірика поета не була предметом спеціального літературознавчого розгляду; немає й досліджень вияву шевченківської традиції у його творчості (як і в поетів-

страдників його генерації – див. вірш Гнатюка «Трагічне покоління», 1949-1988).

Постановка мети й завдань. Наша мета – проаналізувати діалектичний зв'язок поезії І. Гнатюка з шевченківською традицією.

Завдання – виявити змістові та формально-стильові аспекти такого зв'язку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вірш «Кобзар» привертав увагу читачів ще в першій Гнатюковій збірочці «Паговіння» (Львів, 1965; у підсумковій збірці вибраного «Хресна дорога» вірш датовано: 4.II.1963 [5; надалі дати подаємо за цим виданням – Н. К.]) як своєрідна декларація національного духу. Книга Шевченка проголошувалася народною святинею і прирівнювалася до хліба насущного: *«А коло хліба на столі, / На самотканій скатертині / Лежала книга, як святиня – / Людські надії і жалі. / То був “Кобзар”. Його не міг / Ніхто, не вмивши рук, узяти, / Бо він – святий, казала мати, / Він смерть народу переміг!»* [5, с. 121]. У підцензурній поезії за радянських часів І. Гнатюк при першій-ліпшій нагоді підтверджував свою позицію: *«В моїй душі – Тарасів заповіт, / в очах – високе небо України»* (вінок сонетів «Нива життя» із другої збірочки «Калина», 1965; видану «за недоглядом» збірку пізніше вилучали з бібліотек) [5, с. 151]. Зрозуміло, що у свій час не могли пройти крізь цензуру вірші, де національний геній проголошувався месією, символом віри: *«Хто має Бога й вірує у нього, / Той всі терпіння й біди переможе. / Я ж вірую в Шевченка. Як у Бога. / Єдиного, по-своєму святого, / Молюсь йому: Тарасе – ти мій Боже!»* (вірш 1957 року – «Той вірить Магометові, той Будді...») [4, с. 98]. Однак і в пізніх віршах виявилось актуальним нагадування співвітчизникам: *«Те слово зносило ворожі / В'язниці й замки, / і Тарас / Як речник волі / коло нас / Його поставив – на сторожі»* (цикл «Нащадки оріїв», 1998) [5, с. 719].

Від початків творчості й до останку поетові-каторжанину І. Гнатюку Тарасове слово було і джерелом натхнення, і мірилом вартості літератури, і національним символом, духовним заповітом генія народів. У короткому вступному слові до книги «Хресна дорога» (2004; це видання втілює останню

авторську волю І. Гнатюка, який чимало попрацював, щоби звільнити свої багатолітні писання від слідів радянської цензури) підкреслено, що в умовах багатовікової бездержавності Україна «берегла віковічні традиції, пісню народу» завдяки Шевченкові [5, с. 3]. Якщо молодші колеги-шістдесятники воліли не підкреслювати зв'язок із традицією, то Гнатюк робив Шевченка знаменом свого протистояння тоталітарній радянській Системі, оскільки в останні десятиліття свого існування вона заповзялася задушити національний дух і чималого досягла. Через те, яку би Гнатюкову книжечку радянського часу не взяти, зовні його нібито спокійна, класична за формою лірика сповнена внутрішнього драматизму в ідейному протистоянні, ледь завуальованому заявами про відданість родові, рідному слову й традиціям, про надання переваги змістові над формою тощо.

Насправді вперте підкреслювання сили поетичного слова було не високопарним повторенням ідеалістичних за своєю суттю ідей, що могли хіба дратувати радянських цензорів («...Усі цивілізовані – не дивно, / Що рідне слово декому давно / Докучило як щось неперспективне. / Як щось старе – докучило, і квіт...» – «Космічна швидкість, атом, рок-н-рол...», 25.VII.1987 [2, с. 92]), а втіленням істинної віри поета. Адже завдяки творчості він вижив на Колимі: «Слово – першим було, і не всує / Так бояться його вороги, – / Творче слово й од смерті рятує, / А не тільки від стуми й нудьги» (триптих «Слово», 1953-2002) [5, с. 25]; «Я спів зроблю молитвою – і всує / Злий ворог буде мучити мене» (перша колимська поема – «Голгофа», 1954-1989) [4, с. 62]. А на волі поборов туберкульоз: «...Я своїм жаданням, як джгутом, / Зупинив сухотні кровотечі» (поема «Роковини», 1988) [2, с. 176]. І довгі десятиліття під недремним наглядом змагався за достоїнство й честь рідної культури: «...Живу, увесь обшуканий, мов труп. / Той нагляд ні на мить не залиша / Мене віч-на-віч з власною душею...» («Як пневматичні молоти – гуп-гуп!...», 1957) [4, с. 94]; «...Пишу й надіюся на слово, / Що всі недуги одведе» («Експромт» / «Як тяжко дихати – задуха...», 5.VII.1987) [2, с. 74].

Якщо у багатьох митців-шістдесятників шевченківську традицію треба шукати «у глибині», то в поезії І. Гнатюка вона ніби на поверхні. Це поет полум'яної громадянської пристрасті, одверто декларованого патріотизму, що в полемічному запалі повсякчас висловлювався тоном і стилем шевченківських поем-інвектив («Єретик», «Кавказ», «Сон»), «посланій», «подражаній» та «псалмів». Особливо в часи незалежності: від моменту скасування радянської цензури Гнатюк заповзвся картати своїх поміркованих чи й агресивно ворожих національному духові співвітчизників за байдужість, безпам'ятність, зраду народних інтересів. І таки мав на це право, покутуване і героїчною юністю, і стражданнями в'язня-повстанця на Колімі, і безкомпромісною громадянською позицією у післясталінські часи. Через те у багатьох віршах він покликається на Шевченка як на духовний авторитет: використовує його рядки як епіграфи, ремінісценції, ім'я та обставини долі – як алюзії. У 1993 році написано цілий цикл з епіграфами з Шевченка (і з підзаголовком «З вогню Тарасового слова») – двадцять віршів під назвою «Правда-мста» в однойменній збірці 1994 року. Вони звучать трагічним пророцтвом:

<...>

*Та воля – н'яне безголов'я
Святої страдницької гри, –
Хіба за неї перейшов я
Московські тюрми й табори!
Я завжди чув її як тугу
Чи пісню в зболеній душі,
А нині волю – за прислугу
Забрали блазні й торгаши.
Народ же слухає – й не чує,
Не бачить правди очевидь,
І що б не коїлося – всує
Його тривожити: мовчить.*

*Мовчить, як мертвий! Ради волі,
Мовляв, терпіння не страшне, –
Його наївність мимоволі
Наївним робить і мене.*

*І я дивлюся, як іуди
Над нею глумляться в брехні, –
Та воля в образі облуди –
Чужа, як мачуха, мені! [3, с. 53-54]*

Зрештою, як засвідчили на початку 1990-х публікації написаного ще в молоді роки, на каторзі й одразу після неї, І. Гнатюк використовував епіграфи з Шевченкової поезії й раніше: датований 6.III.1953 р. вірш «Смерть тирана» у збірці «Нове літочислення» (1990); вірш «Неначе прокляті – усі...» (1956) у збірці «Хресна дорога» (1992) та ін. Смісловий зв'язок з епіграфом передбачає не лише підтвердження сказаного авторитетним попередником, але й протиставлення. Саме так використано Шевченків образ «Село на нашій Україні – / Неначе писанка...» в останньому прикладі:

*Неначе прокляті – усі
Колгоспні села-нелюдими, –
Вже й Бог, мабуть, на небесі
Не в силі зглянутись над ними.*

*Тепер село й віддалеки
Не писанка, а тінь осмути,
Де мовчки моляться хатки,
Щоб людське горе перебути.*

*А люди – в ватянках – старі
Й малі, мов каторжники, завше
Гарують зранку до зорі,
Усе на світі переклявши.*

*І хліб, і душу – все у них
Беруть, витягуючи жили, –*

Голодні, в злигоднях страшних

Живуть – з колиски до могили.

<...> [4, с. 83]

Жоден із радянських поетів середини 1950-х навіть подумати не міг про таке зіставлення-протиставлення колгоспного села у ХХ столітті із кріпосним селом за шевченківських часів. Чи не найочевидніше зближує Гнатюка з великим попередником постійне звернення до теми українського селянства з особливим надзавданням – велика гуманістична традиція звеличувати Словом «малих отих рабів німих» – братів-гречкосіїв, бачити в них великий народ із трагічною історією і безцінною культурою. Заповіт «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово» став епіграфом до Гнатюкового циклу «Нащадки оріїв» (1998) [5, с. 716]. Ремінісценції в багатьох інших віршах підказують висновок, що наш поет-сучасник повсякчас був свідомий доброхить обраного святого обов'язку. Наприклад, у вірші «Слово» (14.ІІІ.1987) читаємо: «*Те слово стало на сторожі / Рабів...*» [2, с. 93].

До речі, віршів під назвою «Слово» у Гнатюковій спадщині кілька; вони належать до різних періодів творчості і показують глибоку віру в потугу рідного слова – як тут не згадати Шевченкове «Ну що б, здавалося, слова...». Через те й звертався Гнатюк у глухі застійні часи до тем з української історії, трактуючи їх «за Шевченком», – героям чи подіям козацької доби присвячені поеми («Суд», «Сулима», «Сповідь Наливайка», «Золотоверхий собор»), численні цикли й окремі вірші-балади, притчі, «новели». Ця свідомо розроблювана епічність, «немодна» й ніби аж анахронічна серед його колег-сучасників, – теж вияв шевченківської традиції.

Ідеться не про епігонське повторення класика: новітню українську історію Гнатюк трактує цілком самостійно, але залишається у системі шевченківських координат, цінностей, за шкалою яких судить і минуле, і своїх сучасників та намагається передати їм тривогу про майбутнє України, якого може й не бути: «*Нема прозріння духу: як і завше, / Навпомацки, об*

темряву – чолом, / Куди завгодно – тільки б напролом, / Усіх – живих і мертвих – потоптавши. <...> Самі собі шукаємо покари, / За все на світі винні без вини, – / О Господи, отям і схамени, / Не дай, щоб всі пішли у яничари!» (цикл «Прозріння духу», 14.II-16.III.1994) [3, с. 45-46; виділення моє – Н. К.].

Центральним образом Гнатюкової лірики, як і в Шевченка, є образ України-матері, асоційований то зі власною матір'ю – селянкою-трудівницею, то з «бездомною сиротою» (сонет «Україна», 1953-1990) [4, с. 29], «страдницею німою», розп'ятою на хресті (2-й вірш циклу «Вічний біль», 3.XII-10.XII.1993) [3, с. 29]. Особисті почуття поета – синівська пошана й ніжність, мимовільна вина за завдані матеріному серцю рани, довічна спокута за страждання, яких мати зазнала через синову недолю – накладаються на постійну тривогу й біль за батьківщину: «У кожному звуці живе Україна – / **Високі могили й широкі степи,** / І мати, що мовчки стає на коліна, / Неначе благає когось: заступи!..» («Невольницька пісня», 1953-1988) [2, с. 31; виділення моє – Н. К.]. Показовим у цьому фрагменті є виділені образи-знаки, що уособлюють батьківщину: для волинянина за народженням Івана Гнатюка Шевченкові степи й могили в реальності були очевидною книжною романтикою. Але соборність великої України – понад усе; від священних засад патріотизму Гнатюк ніколи не відступав, засвоївши їх у Шевченка раз і назавжди.

Через те ніколи не каюся, що на каторзі віддав молодість, здоров'я (готовий був віддати й життя!) за Україну. Шевченкове «караюсь, мучуся, але не каюсь» стало життєвим кредо з ранньої юності й до останніх днів; цей мотив у Гнатюка повторено неодноразово в різні періоди творчості. Один із ранніх каторжанських віршів названо «Життя»: «...краще вік прожити / На каторзі, ніж день – в духовному ярмі» (1954-1988) [2, с. 35]. Останній цикл у підсумковому виданні – «Поглядом і світом – у вікні» (дванадцять віршів, датованих 14.XII.2001 – 25.III.2002) має епіграфом знаменитий Шевченків рядок і містить гірко-іронічні й виболені підсумки прожитого: «*Караясь,*

мучуся, але не каюсь: / Відмучився – і каятись дарма» [5, с. 772]. Але завершується девізом *непокiрливого зроду* (самохарактеристика з вірша «Покара», 1990) Гнатюкового ліричного героя: «...*Перейшовши в землю чи в траву, / Оживу невиболеним болем, / У болючім слові оживу»* [5, с. 776].

Тим гострішим і нетерпимішим був І. Гнатюк до поневолення рідного народу, яке в роки незалежності не закінчилося, – від початку 1990-х і до кінця життя сприймав нові реалії критично: «*Перемішались нелюди і люди, / Козирним тузом – злодій і хамло, – / Під зміненою вівіскою всюди / Одне й те саме – гірше, ніж було»* (поема «Патріарх», 1999) [5, с. 742]. Хоча точніше сказати – не сприймав. Нову дійсність характеризував ремінісцентно, крізь призму Шевченкового слова: «*Коли ж настане Суд – і згинуть наші муки?»* («Читаю літери, написані рукою...», 1956-1990) [4, с. 19]. Неодноразово повторював афористичну шевченківську формулу російсько-імперського рабства – *од молдаванина до фінна*: то виділяв курсивом як цитату у власному вірші про «знаменну» дату «возз'єднання» («Трьохсоті роковини», 1954-1990) [4, с. 11], то ставив епіграфом та кілька разів перефразовував частинами, у розширеному варіанті: «*І околів божественний тиран, / Создавший благоденствіє в Росії, / Але про це ніхто – від молдаван / До фіннів – навіть писнути не сміє. <...> На всіх язиках рабська німота / Мовчить – і мовчки молитьсѧ тирану»* («Смерть тирана», 6.03.1953-1988) [2, с. 26-27; розрядка авторська].

Паратекстуальні зв'язки Гнатюка з Шевченком потребують окремого дослідження, адже кожен випадок посилення на епіграф чи перегук заголовків – це метафізичний діалог із класиком, що розкриває проблеми й перспективи української історії та суспільного життя. Варто відзначити, що назви Гнатюкових віршів часто звучать як шевченківські ремінісценції: «І дні, і літа пропливають поволі...» (1954—1988; у Шевченка – «І день іде, і ніч іде...»), «Невольниці» (1954—1988; Шевченкове – «Невольник»), «Думка про долю» (5.VII.1981; плюс численні інші назви «Думка про...»), «Єретик» (25.XII.1981), «Минають дні – без вражень і забар...» (із циклу

«Первозданність», 1984—1987; Шевченкове – «Минають дні, минають ночі...»), «Пророцтво Єзекіїля» (7.V.1990; у Шевченка – «Подражаніє Іезекіїлю») тощо. Особливо ж рясно міжтекстових зв'язків (різного типу й виду, зокрема у вигляді ремінісценцій та алюзій) у пізній творчості І. Гнатюка, у кінці 1990-х – на початку 2000-х років: ними буквально переткані тексти поем «Патріарх» та «Армагедон», ліричних віршів у збірках «Меч Архистратига» (2000) і «На тризні літа» (2003).

Спорідненість із Шевченковою традицією виявляється у ритмічних збігах – їх безліч, і вони потребують спеціального віршознавчого аналізу (розмаїття розмірів та ритмів у поезії Гнатюка здебільшого відповідне класичним нормам, виробленим українськими поетами ХІХ-ХХ століття), та навіть у слововжитку поета-сучасника. І. Гнатюк органічно вживає у своїх текстах простонародні вирази й слова з шевченківського словника, тоді як суто радянські лексичні одиниці-ідеологеми у всій його поезії поодинокі, хоча загалом лексика цілком відповідає нормам сучасної мови. Обмежимось єдиним прикладом: *«Отак собі віршуємо знічев'я / І товпимось без черги на Парнас. / Не раз їдять нас завидки, як черви, / І слово їсть, не слухаючись нас...»* («Злободенність», 30.IX.1985) [2, с. 114]. Слово таки слухалося цього поета: він свідомо спрямовував його по слідах самохить обраного за взірця національного Пророка.

Упродовж цілого творчого шляху І. Гнатюк звертався до обставин Шевченкового життєпису, осмислюючи через них долю нації. Жодна деталь не була в його сприйманні випадковою, кожній знаходилося місце в символічному контексті. Наприклад, поема «Ликера» (1982) має сюжетом життя і спогади Шевченкової обраниці – Ликери Полусмак, яка в старості покаялася за гріхи своєї молодості. Підтекст поеми прочитується недвозначно: народ завинив перед своїм Пророком за легковажність, пустоголов'я, душевну глухоту і незрілість. Та слово Пророка все одно стоїть на сторожі свободи й гідності народу: *«І коли вже нестерпно пече нас образа, / Коли в очі сміються свої і чужі – / Лиш тоді ми приходим до слова*

Тараса / І освячуєм ним гайдамацькі ножі» (цикл «Поразка», 18.II.2001) [5, с. 756].

Висновки. Лірика І. Гнатюка виросла з могутнього Шевченкового кореня і свідчить про цілющість свого витoku. Поет-каторжанин акумулював усно-фольклорну – молитва, сповідь, плач-голосіння – і класично-книжну мовно-культурну й поетичну традицію та плідно її продовжував. Будучи вільним від пут офіційного ідеологічного дискурсу (відчутного в сучасній йому радянській українській літературі), сміливо вводив тематику і проблематику, пов'язану з масовими злочинами сталінської тиранії, з націоналістичним рухом опору у повоєнний час – тим самим продовжив Шевченкове Слово, покликане будити народ, формувати його історичну самосвідомість. Розробляючи строгу, переважно класичну форму вірша, І. Гнатюк створив новий експресивний тип ліричного героя – затятого й безкомпромісного мученика радянської каторги, гідного продовжувача Шевченкового девізу «караюсь, мучуся, але не каюсь». Будучи поетом високого громадянського пафосу, звільняв українську поезію від традиційних стереотипів радянської літератури, гідно представив новий рівень історизму та громадянського мислення, притаманний шістдесятникам.

Шістдесятницька поезія в особі старших поетів – каторжан повоєнного періоду, до яких відносимо І. Гнатюка, – лишається недослідженою. Тим часом це надзвичайно важлива ланка в розвитку національної поетичної традиції, яка виявляє потужну силу громадянського спротиву поневоленню й денаціоналізації. Перегуки Т. Шевченка та І. Гнатюка виражають глибинну тяглість української культури.

Список використаних джерел

1. Гнатюк І. «За святу правду-волю розбойник не стане» [у рубриці «Полеміка»] / Іван Гнатюк // Сучасність. – 2001. – Ч. 11, листопад. – С. 131-135.
2. Гнатюк І. Ф. Нове літочислення : вірші та поеми / Іван Гнатюк. – К. : Рад. письменник, 1992. – 200 с.

3. Гнатюк І. Ф. Правда-мста : поезії / Іван Гнатюк. – Львів : Каменяр, 1994. – 72 с.
4. Гнатюк І. Ф. Хресна дорога : вірші та поеми / Іван Гнатюк. – К. : Укр. письменник, 1992. – 192 с.
5. Гнатюк І. Ф. Хресна дорога : поетичні твори / Іван Гнатюк ; передм. Н. Кириленко. – Х. : Майдан, 2004. – 820 с.
6. Іван Гнатюк: Вірю в життя : інтерв'ю [Електронний ресурс] / Іван Гнатюк // ПоступPlus. – 2004. – 22 липня. – Режим доступу : <http://postup.in.ua/usual.php?what=27575> (25.04.2013).